

DE VROLIJKE WIJSHEID

Leesexemplaar

**DE VROLIJKE
WIJSHEID**

Zoeken, denken en leven met

**MICHEL DE
MONTAIGNE**

Alexander Roose

P E L C K M A N S

INHOUD

INLEIDING:	
'So wossit all about?'	7
OPMAAT	11
1 Een modern boek	12
2 Een stoofschotel voor een bedreven lezer	23
3 Hersenschimmen en bizarre monsters	31
I Plicht	49
4 Standvastigheid	50
5 Proeven en beheersen	70
6 Een rol spelen	85
II Twijfel	101
7 Verwondering	102
8 Proberen	119
9 Wreeddaardig tegen wreedheid	136
III Genot	161
10 Schipbreuk	162
11 De kunst van het praten	176
12 Dansen	186
EPILOOG:	
Leven	195
TIJDLIJN	203
DANKBETUIGING	207
NOTEN	209

INLEIDING: 'SO WOSSIP ALL ABOUT?'

De beroemde dichter en literair criticus T.S. Eliot vond het geestig om zijn vrienden eraan te herinneren hoe hij ooit eens werd herkend door een Londense taxichauffeur in wiens *cab* hij had plaatsgenomen. Eliot, een beetje van zijn stuk gebracht, antwoordde de chauffeur dat dichters bijna nooit werden herkend. 'O, maar ik heb een neus voor beroemdheden', repliceerde de *cab-bie* gevat. 'Vorige keer had ik Lord Russell op de achterbank en vroeg hem: "All right, then, Bertrand, so wossit all about?"' En de taxibestuurder voegde er ietwat spottend aan toe: 'And, you know what? He couldn't tell me.'

Sinds een fellow van Clare College, een T.S. Eliot-specialiste, me dat verhaal tijdens een diner had verteld, bereidde ik me mentaal voor wanneer ik stond te wachten op een taxi die me van Clare College naar het treinstation van Cambridge zou brengen. Want stel dat een nieuwsgierige taxichauffeur zou informeren naar mijn onderzoeksdomein, dan komt wellicht onvermijdelijk ook de vraag: 'So then, this Montaigne, wossit all about?'

Antwoorden dat Montaigne de belangrijkste filosoof is van de renaissance, dat hij een literair genre, het essay, heeft uitgevonden, dat zonder hem de universele twijfel van Descartes ondenkbaar is – het is allemaal waar, maar niet echt een optie. Want ik hoorde de repliek al: 'En hoe komt het dat ik nog nooit van hem gehoord heb?' Dus moet ik het over een andere boeg gooien. Antwoorden, zoals een collega deed, dat Montaigne de voorloper is van Mark Zuckerberg, dat hij Facebook heeft uitgevonden omdat hij de eerste is die een literair zelfportret heeft geschetst, zijn eigen profiel heeft uitgetekend, en ondertussen over allerlei onderwerpen zijn mening gaf. Over de beschaving van kannibalen, leugenaars, strijdparden, gebeden, zelfmoord, mooie boeken, uitstelgedrag, de grenzen van rede, pedante leraars, goede vrouwen, voortreffelijke mannen, de gelijkenis tussen vaders en kinderen, verstrooiing, de Nieuwe Wereld, en bijgeloof waaraan bijna niemand ontsnapt. Dat is een betere keuze.

Of suggereren dat hij de Quentin Tarantino van zijn tijd was. 'Quentin Tarantino? Really? And when did he live, this Montaigne?' In de zestiende eeuw in Frankrijk. En Quentin Tarantino, ja natuurlijk. Je hebt vast *Pulp Fiction* gezien. Die film waarin de chronologie verknipt is, waarin serieuze Bijbelse passages met humor en ironie worden vermengd, waarin de personages discussiëren over eten en mirakels, over dansen en genade. Niemand had Tarantino dat ooit voorgedaan. Behalve Montaigne. Zijn boek is net zo: een onverwachte mengeling van literatuur en filosofie, van het alledaagse en het verhevene, een ratjetoe van persoonlijke notities en citaten. Ook een optie.

Maar ik heb nu een beter antwoord klaar. 'Beter' want eerlijker: Montaignes boek gaat over onrust. 'Unrest? Do you mean conflict? Discontent? Turmoil? Instability? Restlessness?' Dat allemaal. In zijn boek beschrijft hij hoe zijn gedachten op hol sloegen toen hij zich terugtrok uit het actieve leven. Monsters en hersenschimmen raasden door zijn hoofd. En hij vertelt hoe hij zich aan zijn schrijftafel heeft gezet om opnieuw greep te krijgen op zijn gedachten, maar ook op zichzelf. Hij leefde ook nog eens in een tijdperk waarin de pest woedde, protestanten en katholieken elkaar uitmoordden, rivaliserende prinsesjes elkaar naar het leven stonden, heksen op een brandstapel eindigden, Columbus Amerika ontdekte en Copernicus aantoonde dat de aarde rond de zon draaide. Alle grote zekerheden stonden op losse schroeven. Montaigne had ook nog eens te kampen met belangrijke persoonlijke tegenslagen. En... zijn carrière zat in het slop.

Dus ja, zijn boek, de *Essais*, gaat over leven met onrust. Met ongerustheid, rusteloosheid, onbehagen en angst. De onrust die een paard bevangt wanneer het een dreigend gevaar voelt. Om die onrust aan te pakken gaat het paard steigeren, hinniken en galopperen als het kan. Montaigne ging in zijn bibliotheek zitten en begon te schrijven. En daarna maakte hij een reis door Duitsland, Zwitserland en Italië.

En dan let de chauffeur even niet meer op het verkeer, hij taxeert me in zijn achteruitkijkspiegel: 'So then, did it work for you?' Terwijl ik naar buiten kijk, zeg ik zachtjes: 'Well, in a way,

I guess you can say that.' Het is een Engels understatement voor mijn bekentenis: ja, Montaigne nam een groot deel van mijn onrust weg. Een laatste rechte lijn en rotonde net voor de ingang. We zijn aangekomen bij het station. Ik grijp naar mijn boekentas. Ik weet het tarief van de rit, voeg er een fooi bij en kijk de *cabbie* even aan: 'Take care.'

Even wat verder, in het kleine station van Cambridge, bots ik op Bill, de immer welwillende en flamboyante voorzitter van mijn vakgroep. Auteur van een boek over pornografie in de middeleeuwse literatuur, fellow van King's College, Bill combineert 'intellectual vibrancy' met niet-aflatende minzaamheid. Er is iets met Bill wat mij steeds opnieuw aan de Britse filosoof Bernard Williams doet denken. Williams was in de jaren tachtig een tijdje 'provost' van King's College geweest. Van hem werd beweerd dat hij alle argumenten en bezwaren van zijn gesprekspartner in een discussie kon formuleren en voorzien, zelfs nog voordat zijn tegenstander die ideeën zelf bedacht had. Williams zetelde in diverse ethische commissies over drugs, gokken en pornografie, en was niet te beroerd om tegen de stroom van de publieke opinie of van de trends in de filosofieafdelingen in te roeien. Ik heb Bernard Williams nooit ontmoet. Ik heb alleen maar een foto op de achterflap van zijn boeken. Hij schreef over Descartes, over opera en over wat een geslaagd leven is.

De menigte in het kleine station zwelt aan. Bill vraagt wanneer ik terugkom, we moeten nog eens afspreken. Eenmaal in de trein beheerst een idee van Bernard Williams mijn gedachten: het uitgangspunt van filosofie is een gebrekkig inzicht in onszelf.¹ We begrijpen niet waarom de ene gebeurtenis ons raakt en de andere niet, legde Williams uit. We begrijpen niet waarom we ons toch betrokken zouden moeten voelen. We begrijpen onze eigen politieke ideeën niet. En begrijpen niet hoe we tot die ideeën komen, waarom we die ideeën fundamenteel achten... Als je daarover gaat nadenken, over die afstand tot jezelf, word je angstig. Filosoferen is inzicht krijgen in het vreemde in onszelf, in ons eigen denken. Montaigne schreef: 'Ik heb geen uitgesprokener en verbazingwekkender wonder op de wereld gezien dan mijzelf.'

Door tijd en gebruik raakt men aan de vreemdste dingen gewend; maar hoe meer ik met mezelf omga en mezelf leer kennen, hoe meer ik me verbaas over mijn wanstaltigheid en hoe minder ik uit mezelf wijs word.²

Dat kun je in de trein stilletjes denken, maar krijg je nooit uitgelegd aan een al te goedgehumte taxichauffeur. Of misschien toch wel. Vermoedelijk wel zelfs. Maar ik kwam er niet op en wellicht was vandaag, in die auto, mijn rusteloosheid groter dan mijn radeloosheid en verwondering.

Wat betekent Montaigne voor mij? Misschien heeft een oude, heel gerespecteerde hoogleraar die vraag ooit voor mij beantwoord. Aan het einde van een lang en spannend sollicitatiegesprek vroeg hij me plots: 'En wie zijn uw lievelingsauteurs?' Een beetje van mijn stuk omdat ik de vraag hoegenaamd niet verwachtte, stamelde ik naar waarheid: 'Stendhal en Montaigne.' Er viel een akelige stilte. De eerbiedwaardige leden van de selectiecommissie keken elkaar aan. En toen meende ik een fijne, zachte instemming bij de spitse vraagsteller te ontwaren. 'Ah, les écrivains du bonheur', zei hij met een glimlach. 't Is waar: Stendhal schreef voor de happy few, en zijn personages galopperen door het leven op zoek naar geluk en intense levensvreugde. En Montaigne is niet alleen een twijfelaar, maar ook de dansende filosoof van de vriendschap. 'Ik houd van het leven', schreef Montaigne ergens in het laatste hoofdstuk van zijn *Essais*.³ Hij probeerde zijn leven lang het lastige, onfortuinlijke, schone en dappere leven te omhelzen. Dat is, denk ik, de enige wijsheid waaraan hij gehecht was.

Opmaat

De *Essais* zijn op het eerste gezicht een modern boek, geschreven door een auteur die, net als wij, op een kantelpunt in de geschiedenis leefde. De ontdekking van de Nieuwe Wereld, de wetenschappelijke ontwikkelingen, de boekdrukkunst en het protestantisme luidden de moderniteit in. Montaigne was verplicht om na te denken over deze omwenteling, over de teloorgang van de oude wereld (hoofdstuk 1: Een modern boek). Maar de *Essais* blijven toch ook een boek geschreven door een humanist in de zestiende eeuw. Het is een tijdperk dat ondanks de gelijkenissen ook zeer verschillend is van het onze. En Montaignes boek beantwoordt dan ook niet altijd aan onze verwachtingen (hoofdstuk 2: Een stoofschotel voor een bedreven lezer).

Om de opzet en de inhoud van de *Essais* te begrijpen moeten we beginnen met het moment waarop Montaigne zich aan zijn schrijftafel zette. Zijn geest ging tekeer als een op hol geslagen paard (hoofdstuk 3: Hersenschimmen en bizarre monsters). Door te schrijven wilde hij inzicht krijgen in de wereld, maar vooral in zichzelf. De *Essais* zijn het middel en het resultaat van dit proces. Om zijn eigen demonen te bestrijden, om opnieuw rust te vinden, wendde Montaigne zich tot de stoïcijnen, de sceptici en de epicuristen.

1

EEN MODERN BOEK

1 Vanwege de onrust en haar pendant, de nieuwsgierigheid, ben ik de *Essais* gaan lezen. Filosofie begint niet, zoals men vaak aanneemt, bij verwondering, schreef Hans Blumenberg. Maar bij de paniek, de angst en terreur die komen wanneer een mens geen zekerheden of geen houvast meer heeft, bij wat de Griekse tragici δεινός noemden: angstaanjagend en verschrikkelijk. Wie die angst ervaart, moet koortsachtig op zoek naar antwoorden. Nieuwsgierigheid wordt dan een noodzaak. Montaignes persoonlijke vertrekpunt is onrust en angst. Bovendien leeft hij in een tijdperk dat gekenmerkt wordt door diezelfde gevoelens.

Het is die onrust die de *Essais* een fundamenteel modern boek maakt, en een boek dat voor ons dubbel belangwekkend is. Want niet alleen leefde Montaigne in een tijd waarin de drie grote gebeurtenissen plaatsvonden die de moderniteit funderen, bovendien leven wij in een tijdperk dat een soortgelijke omwenteling doormaakt.

In *De menselijke conditie* zette Hannah Arendt die drie gebeurtenissen op een rij: 'de ontdekking van Amerika en de daarop gevolgde exploratie van de aarde; de Kerkhervorming; en de uitvinding van de telescoop en het tot ontwikkeling komen van een nieuwe wetenschap'.¹ De wortels van de moderniteit liggen dus in het tijdperk van Montaigne: de ontdekkingen van Columbus, de stellingen van Luther en de wetenschappelijke methode van Galilei hebben bepaald hoe wij tegenwoordig in de wereld staan. In de ogen van hun tijdgenoten was de spectaculairste gebeurtenis, vermoedde Hannah Arendt, de ontdekking van de Nieuwe Wereld, de verontrustendste de scheuring in de westerse christenheid, en de minst opvallende de vervaardiging van astronomische instrumenten. De visie op God, op het universum en op de wereld, op de mens – alle fundamentele zekerheden waren onderuitgehaald en de mensen moesten op zoek naar nieuwe antwoorden.

De *Essais* zijn bovendien boeiend omdat de wereld van vandaag een soortgelijke transformatie ondergaat. De geografische verschuivingen en de exploratie van het heelal, de alomtegenwoordigheid van religieuze spanningen, de digitale revolutie veranderen onze levens ingrijpend. We beleven ontegensprekelijk een moment van permanente onzekerheid, waarin wat gisteren vaststond, morgen ter discussie kan staan.

De hele omwenteling in de renaissance wordt visueel prachtig samengebracht op een dubbelportret dat Hans Holbein schilderde in 1533. *De ambassadeurs*² is een portret van Jean de Dinteville, de Franse ambassadeur aan het hof van de Engelse koning Hendrik VIII, en zijn vriend, Georges de Selve, bisschop van Lavaur, die ook weleens als diplomaat optrad. Selve was op bezoek bij Dinteville en de mannen poseren ieder aan een kant van een meubel met twee legplanken. Dinteville staat links, elleboog op de hoogste plank, Selve leunt rechts tegen het meubel. Op de hoogste plank, tussen de heren in, liggen instrumenten voor astronomen. Naast Selve ligt een gebonden boek met roze kaft en gouden slot. Op de onderste plank staat een wereldbol; een rekenkundeboek voor handelaars ligt open, twee meetkundige instrumenten, een psalmenboek, en helemaal rechts een luit en vier fluiten in een hoes, een vijfde fluit lijkt te ontbreken. Een snaar van de luit is gesprongen. De belangwekkendste wetenschappen van dat moment zijn op dit portret gerepresenteerd: astronomie, rekenkunde, meetkunde en muziek.³ Maar de wereldbol, de hemelbol en het oosterse tapijt op de hoogste plank refereren toch vooral aan de exploratie van de wereld en aan de belangstelling voor de nieuwe hypothesen over aarde en heelal. Het is het tijdperk van Copernicus, die in 1514 al demonstreerde dat de aarde draaide om de zon. En niet omgekeerd.

De gesprongen snaar van de luit suggereert rampspoed: het instrument kan niet meer bespeeld worden, de harmonie is zoek. Luther, Hendrik VIII *et les autres* hebben het gezag van de paus ondermijnd. De eenheid van de christenheid stond op het spel. De ontbrekende fluit, een instrument dat oorlog symboliseert, verwijst naar nog meer onheil. Het opengeslagen liedboek ligt er

ongebruikt bij. In de andere hoek van het schilderij, de linkerbovenhoek, bijna achter het gordijn, een kruisbeeld, haast vergeten. Op de voorgrond een vervormde figuur, een schedel: vanitas. 'Ijdelheid der ijdelheden. Alles is ijdelheid.'⁴

De nieuwe bevindingen in de astronomie bleven wellicht een hele tijd het gespreksonderwerp van een erudiete elite. Een andere technische ontwikkeling, de boekdrukkunst, was van invloed op de levens van veel meer mensen. Holbeins tijdgenoot, de Franse humanist Rabelais, maakt dat duidelijk in zijn beroemde roman *Pantagruel*. De beminnelijke koning Gargantua schrijft zijn jonge zoon Pantagruel een brief om hem aan te sporen te studeren. Je hebt het geluk in een wonderbaarlijke tijd geboren te zijn, schrijft de vader, terwijl jouw grootvader en ik nog leefden in de donkere middeleeuwen, waarin de grote literatuur nagenoeg geen rol speelde. Maar jij, jij leeft in een periode waarin 'alle vakken weer in ere hersteld zijn, dat talen weer worden bestudeerd: het Grieks, zonder hetwelk het een schande is zichzelf een geleerde te noemen, het Hebreeuws, het Chaldeeus en het Latijn. En dan zijn er de zo sierlijke en precieze technieken om boeken te drukken, die in mijn tijd zijn uitgevonden door goddelijke inspiratie, zoals daarentegen de artillerie is uitgevonden door duihvelse inblazing.'⁵ De renaissancekunstenaar zet zich af tegen het voorgaande tijdperk. De drukkunst veruitwendigt de breuk tussen de 'donkere middeleeuwen' en een nieuw tijdperk, dat uit de oudheid put om de humane wetenschappen in ere te herstellen en de kennis een nieuw elan te geven.

2 Montaigne werd geboren in 1533, na de heren Selve en Dinteville, na Holbein en Rabelais, op een moment dat boeken voor het eerst, althans voor een ruimere, niet-klerikale elite, gemeengoed werden. Boeken speelden in Montaignes leven een uitzonderlijke rol.⁶ Zijn eigen, zeer behoorlijke collectie bestond uit 'zo'n duizend' exemplaren,⁷ een deel ervan had hij geërfd van zijn boezemvriend Etienne de La Boétie, een deel ervan zelf gekocht, bij handelaars in Bordeaux of tijdens een reis.

Een eeuw eerder was zo'n collectie het zeldzame voorrecht van een adellijke familie als de Florentijnse de' Medici of van de Hongaarse vorst Matthias Corvinus. Maar tegen het einde van de zestiende eeuw was een kast met een kleine duizend boeken de fraaie collectie van bemiddelde notabelen.⁸ Niet alleen aan de universiteiten, maar ook op school werd de leerstof veel uitgebreider. Een groot deel van de literatuur van de klassieke oudheid was nu beschikbaar. En elke jonge intellectueel werd verondersteld zich die kennis te hebben eigen gemaakt. Om te leren omgaan met al die nieuwe informatie, om haar beter te onthouden werden kinderen vaak aangespoord notitieboekjes te maken en hun kennis te ordenen.⁹ Om dat te doen recycleerde de renaissance een gebruik uit de klassieke retorica. Het opstellen van een rede gebeurt, klassiek, in vijf etappes: een redenaar zoekt argumenten voor zijn stelling, schikt ze vervolgens in volgorde van belang, zoekt naar de juiste verwoording, naar de juiste, foutloze en heldere formulering, leert zijn werkstuk uit het hoofd en presenteert ten slotte zijn pleidooi. Om een redenaar te helpen argumenten te vinden bedachten retorici uit de oudheid gemeenplaatsen oftewel topoi: de beelden en begrippenapparaten waaruit de redenaar argumenten kon putten om zijn rede te structureren. Een politicus die een bepaalde beleidsdaad wilde aankaarten in de senaat, vroeg zich af of die beslissing verkieslijk was, rechtvaardig of onrechtvaardig, mogelijk of onmogelijk enzovoort.

Renaissance-auteurs breidden die praktijk uit. Erasmus en de bekende Franse compiler Ravisius Textor bijvoorbeeld stelden verzamelingen 'gemeenplaatsen' op: thematische geordende verzamelingen van argumenten en citaten, *exempla* en weetjes, casussen en anekdotes, waaruit een redenaar kan putten wanneer hij een redevoering voorbereidt. Er zat een heel praktische kant aan: een advocaat of auteur uit de renaissance die een tekst wilde schrijven en die iets wilde zeggen over de deugd en de wijsheid van zijn cliënt en de dwaasheid en wispelturigheid van de tegenpartij, hoefde niet zijn hele bibliotheek door te nemen. Hij zocht in zo'n gemeenplaatsenboek onder de rubrieken 'Virtus', 'Sapientia', 'Stultitia' en 'Inconstantia' een paar mooie citaten van grote

geesten, waar hij zijn betoog aan kon ophangen. In de renaissance werden deze werken die het midden hielden tussen citatenboekjes, bloemlezingen en beknopte encyclopedieën ook een middel voor elke student, lezer en redenaar om zich te oriënteren in het toegenomen aanbod van boeken en informatie. In de vijftiende eeuw waren boeken schaars, aan het einde van de zestiende kampen renaissance-intellectuelen met een prille *information overload*.

Montaigne kende dit verlangen om een noodzakelijke orde te brengen in het kennislabyrint dat ontstond dankzij de boekdrukkunst. De eerste essays lijken daarom erg op rubriekjes uit die gemeenplaatsenboeken. Het zijn geordende verzamelingen weetjes, feiten en verhalen die hij noteerde naarmate hij vorderde met de lectuur van zijn boeken. In het hoofdstukje 'Over namen' resumeerde hij die werkwijze zelf: 'Welke variatie van groenten en kruiden er ook in zit, we vatten ze allemaal samen onder de naam salade. Op dezelfde manier ga ik hier in een beschouwing over namen een mengelmoes bereiden van diverse onderwerpen.'¹⁰ De hoofdstukken 'Vaak vindt men de fortuin in het voetspoor van de rede' (I, 34) en 'Over strijdrossen' (I, 47) zijn net zo samengesteld: Montaignes eerste schrijfsels zijn ook een poging om wat orde te scheppen in zijn boekenkast en in zijn leesprogramma.

3 Op het schilderij van Holbein ligt naast het religieuze liedboek een luit met een gesprongen snaar en een hoes met vier fluiten; de vijfde ontbreekt. Oorlog en onheil zijn in het land. Het beeld symboliseert het verband tussen de scheuring in de westerse christenheid en de uitvinding van de boekdrukkunst. Want de godsdienstoorlogen zijn ook een indirect en minder fraai gevolg van de boekdrukkunst. Door de boekdrukkunst werd het niet alleen eenvoudiger om de Bijbel te vertalen naar de diverse volkstalen, maar ook om de oude Latijnse vertaling van Hiëronymus te bekritisieren en te confronteren met de brontekst. Die vertalingen werden wijd verspreid, gedrukt en vooral ook flink becommentarieerd. Kooplui brachten de geschriften

van Luther, die waren gedrukt in Bazel, Straatsburg of Antwerpen, mee naar Frankrijk.

Predikers verspreidden de lutherse stellingen onder het grote publiek. Maar door de boekdrukkunst ging die verspreiding toch heel wat sneller. In 1534 waren er een vijftiental teksten van Luther vertaald naar het Frans. Door de kritische geschriften van Erasmus, populaire, didactische boekjes over de betekenis en het belang van het geloof en het gebed, genoot de hervorming een steeds grotere bekendheid. De officiële Kerk reageerde dan ook gepikeerd. De theologiefaculteit van de Sorbonne veroordeelde de commentaren van Luther en verzette zich tegen de Franse vertaling van het Nieuwe Testament door de humanist Jacques Lefèvre d'Étaples. In 1545 begon het Concilie van Trente, met de bedoeling een aantal geloofsartikelen en leerstellingen scherper te definiëren.

Maar ondanks het tegenoffensief van de Kerk raakten steeds meer Franse edellieden gecharmeerd door de hervorming: de vooraanstaande prins Louis de Condé ging in 1555 naar een preek van Calvijn luisteren; de krachtdadige en invloedrijke admiraal Gaspard de Coligny maakte in die periode zijn bekering bekend. Hij voelde al een tijdje sympathie voor de hervorming. Maar sinds hij verplicht werd om zich terug te trekken op zijn domein, had hij tijd genomen om haar stellingen te bestuderen. Wat later volgde Coligny's broer, de gezaghebbende kardinaal de Châtillon. In sommige streken bekeerde tot veertig procent van de adel zich. Deze bekeerlingen beleden hun geloof steeds openlijker. Maar de koning, Hendrik II, was duidelijk niet gediend van die ontwikkeling.¹¹

Op 10 juli 1559 stierf Hendrik II. Hij werd opgevolgd door zijn zoon, Frans II, een fragiele jongen van vijftien jaar. Sommige hervormingsgezinden zagen in de vroegtijdige dood van Hendrik een straf van God. Een maand voor zijn dood had de vorst de raadgever bij het hoogste gerechtshof te Parijs, Anne du Bourg, laten gevangenzetten. Deze raadgever had namelijk laten weten dat hij het betreunde dat mensen vervolgd werden die zich op het evangelie beriepen. In zijn cel had Anne du Bourg een pamflet

geschreven. De onderliggende redenering was buitengewoon polemisch: als onderdaan van God mag de koning niets ondernemen tegen Gods wil. Doet hij dat toch, dan begaat hij heiligschennis. Een koning die in gaat tegen Gods wil en zijn volk vreemdt van God, is een tiran. En zo'n tiran mag gestopt worden. Kortom, een religieus dispuut was in Frankrijk in een kleine veertig jaar een ernstige politieke kwestie geworden. Een privéreflexie werd een politieke aangelegenheid. Polemieken werd oorlog.

4 Montaigne vertelt dat hij op reis met zijn broer een innemende edelman tegenkwam die met hen een deel van de route wilde afleggen. 'Hij was van de tegenpartij, maar daar wist ik niets van, want hij deed alsof dat niet zo was.'¹² En dan vervolgt Montaigne: 'Het ergste van deze oorlogen is dat de kaarten zo doorengemengd zijn, dat het moeilijk is verwarring en wanorde te vermijden, omdat uw vijand, die in dezelfde streken en met dezelfde wetten en gebruiken is grootgebracht, zich door geen enkel duidelijk kenmerk van u onderscheidt, noch door zijn taal, noch door zijn uiterlijk.' Het gevolg was een algeheel wantrouwen, want de nieuwe tegenstelling liep door het hele land, door zowat elke stad of dorp, door elk gezin. Ook door Montaignes familie. Thomas en Jeanne, twee van Michels broers en zussen, hebben zich wellicht tot het protestantisme bekeerd.¹³ Het geweld drong zich aan iedereen op. En iedereen bespiedde iedereen.

Toen Montaigne in 1580 Rome bezocht, gingen de Vaticaanse censoren door het exemplaar van de *Essais* dat hij bij zich had. Bij een eerste lezing formuleerden de inquisiteurs zes bezwaren waarvan de fundamenteelste waren dat Montaigne al te veel aandacht besteedde aan Fortuna, godin van de fortuin, en dat hij de lof zong van Julianus de Afvallige, de Romeinse keizer, die nadat zijn voorgangers Constantijn de Grote en Constantius II het christendom hadden bevoordeeld, de voorchristelijke, heidense religie wilde herstellen.¹⁴ Montaigne was niet de enige renaissance-auteur die het had over de controversiële Julianus.¹⁵ Maar hij ging in zijn bewondering wel ongekend ver. In het hoofdstuk 'Over de

vrijheid van geweten' prijst Montaigne de deugdzame, kuise, rechtvaardige keizer-filosoof. Julianus is de enige historische figuur aan wie Montaigne een heel hoofdstuk wijdt. Montaigne vergelijkt hem met de door hem zeer bewonderde Thebaanse generaal Epaminondas. Hij onderstreept het politieke doorzicht, en het filosofische inzicht, en de generositeit van de 'très grand homme et rare':¹⁶ 'De opmerkelijke minachting die hij voor zijn eigen leven en voor de menselijke dingen koesterde, dankte hij aan de filosofie. Hij had een vast geloof in de eeuwigheid van de ziel.'¹⁷ Volgens Montaigne wordt Julianus onterecht 'de Afvallige' genoemd, want in zijn hart had hij nooit het christendom toebehoord, hij 'deed alsof, om de wetten na te leven totdat hij het keizerrijk in zijn macht had'.

In tijden van godsdiensttwisten was die analyse van een ver, Romeins verleden beladen. Montaigne begint het hoofdstuk over Julianus met een erg expliciete verwijzing naar de actualiteit: 'In de controverse ten gevolge waarvan Frankrijk nu door burgeroorlogen verscheurd wordt, is de beste en verstandigste partij zonder enige twijfel die welke het oude geloof en de oude staatsvorm van het land verdedigt.' Suggereerde Montaigne nu dat de Romeinse keizers het oude heidense geloof beter trouw hadden kunnen blijven, zoals het verkieslijk is om in zijn tijd niet toe te geven aan de hervorming? En dat 'alsof doen' voor wie een ander geloof belijdt dan het officiële, de oplossing is? In elk geval sloot hij het hoofdstuk af met een reflectie over godsdienstvrijheid. Julianus stond die toe om de positie van de christenen te verzwakken. Het is een toepassing van het verdeel-en-heersprincipe. Maar, noteert Montaigne, 'men zou ook kunnen zeggen dat de teugels vieren en de partijen hun eigen standpunten laten huldigen juist een middel is ze door gemak en tolerantie week en slap te maken en de prikkel die door het zeldzame, nieuwe en moeilijk bereikbare wordt gescherpt te doden'. Montaigne pleit de Franse vorsten vrij van een dergelijke machiavellistische strategie: 'En toch wil ik uit respect voor de godsvrucht van onze koningen liever aannemen dat zij, omdat zij niet konden doen wat zij wilden, geveinsd hebben dat ze wilden wat zij wel konden

doen.¹⁸ De pluraliteit toestaan, dat was de politiek van de Franse vorsten, die bij recente verdragen – in 1576 en 1577 – de godsdienstvrijheid wensten te versoepelen.

De *Essais* zijn het product van een morele, politieke en religieuze crisis. Montaigne helpt ons bij het nadenken over radicalisering en godsdienstvrijheid, over de vermenging van politiek en religie, over de aanwezigheid van het kwade in de wereld. Vanaf het moment dat je buurman radicaliseert, zo wist ook Montaigne, is neutraliteit of bedaardheid een uiterst moeilijke positie: 'Ik haalde mij alle ellende op de hals waartoe gematigdheid in zulke verziekte omstandigheden leidt. Ik werd van alle kanten over de hekel gehaald. Voor de Gibelijnen was ik een Welf en voor de Welfen was ik een Gibelijn.'¹⁹ Montaigne verwijst naar de lastige positie waarin ook Dante tijdens de burgeroorlog in Florence verkeerde. Voor de zwarten was hij wit, voor de witten was hij zwart. In een burgeroorlog wordt eenieder gedwongen om een positie te kiezen. Niemand ontsnapt eraan en niemand wordt met rust gelaten. In een wereld als de onze, waarin internationale conflicten steeds meer lijken op een uitdijende, globale burgeroorlog, is Montaignes methode om zijn innerlijke vrijheid te vrijwaren een meer dan nuttig richtsnoer.

5 De derde omwenteling uit Montaignes tijd betreft de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Op het schilderij van Holbein verwijzen de navigatie-instrumenten en het oosterse tapijt naar de verre reizen en de recente ontdekkingen van Christoffel Columbus en Amerigo Vespucci. Het schilderij van Holbein is een eerbetoon aan de vriendschap tussen Jean de Dinteville en Georges de Selve. Maar de objecten tussen hen in en de hele voorstelling zeggen ook iets over hun identiteit. In het voorwoord dat Montaigne schrijft bij zijn *Essais*, heeft hij het over zichzelf, over zijn familie en vrienden, over zijn boek en zijn project. Hij verwijst niet naar de koning, zijn geloof, zijn visie op het leven, zijn favoriete auteurs. De enige referentie die buiten zijn boek en naaste omgeving valt, betreft de 'landen waar, zoals dat

heet, de zoete vrijheid van de oorspronkelijke natuurwetten nog heerst.²⁰ Die verwijzing bewijst hoe intellectueel en filosofisch belangrijk de recente ontdekkingen waren.

Eeuwenlang waren de Europeanen ervan uitgegaan dat zij zo niet het centrum van de wereld – dat was Jeruzalem – dan toch het centrum van de beschaving waren. En plots ontdekte Columbus een nieuw continent, waardoor de hele geografische en politieke orde, alles wat voordien zeker was, op lossen schroeven kwam te staan. Wat doet een humanist als hij met een groot vraagstuk wordt geconfronteerd? Hij duikt in zijn bibliotheek. Montaigne zoekt de passage in het werk van Plato op waarin de filosoof het heeft over Atlantis, maar hij merkt al gauw dat hij er niets mee kan. En bij Aristoteles vindt hij ook niets: geen boek, ook de Bijbel niet, hielp om dit nieuwe continent te begrijpen. De hele omwenteling bewijst maar één ding: het failliet van de bibliotheek. Montaignes tijdgenoot waande zich als Europeaan het centrum van de wereld en als mens het centrum en doel van het universum. En even abrupt werd de mens van zijn voetstuk gestoten. De Europeaan dacht de beschaving te incarneren. Maar als aan de andere kant van de oceaan mensen vreedzaam en deugdzaam leven terwijl Europa verscheurd wordt door wrede godsdienstoorlogen en territoriumtwisten, dan ligt die zekerheid aan diggelen.

Montaignes hoofdstuk gewijd aan de ‘kannibalen’, die volkeren die dat nieuwe continent bewonen, vangt dan ook aan met een reflectie over wat beschaving is. ‘Ik weet niet wat dit voor barbaren zijn,’ zei de Griekse koning Pyrrhus toen hij de Romeinse slagorde aanschouwde, ‘maar de opstelling van het leger dat ik hier zie, heeft niets barbaars.’²¹ En dan verhaalt Montaigne wat hij heeft geleerd van een man die zo’n tien à twaalf jaar in Brazilië heeft gewoond. De zeevaarder schetste een beeld van een continent en een volk dat Montaignes tijdgenoten volledig vreemd was. Barbaren? Nu, ‘alleen maar in de zin dat ze zeer weinig vorming hebben gekregen van de menselijke geest en nog heel dicht bij hun oorspronkelijke natuurlijkheid staan. Ze worden nog geregeerd door natuurwetten, heel weinig bedorven

door de onze, maar met zo'n zuiverheid, dat ik soms overvallen word door een gevoel van spijt dat er niet eerder iets over hen bekend was geworden, in de tijd dat er mensen waren die daar beter hadden over kunnen oordelen dan wij.²² Want wat zouden Plato of Aristoteles gezegd hebben over een samenleving 'die zich met zo weinig kunstmatigheid en menselijke organisatie kan handhaven'?

6 De ontdekking van de Nieuwe Wereld ontspoorde dus niet in een vorm van relativisme of gemakkelijk nihilisme, maar verplichtte Montaigne wel om na te denken over de eigen identiteit. Om afstand te nemen tegenover wat tegelijk 'gewoon' en onveranderlijk leek en het ter discussie te stellen. Die verwondering, onzekerheid en angst zijn het begin voor filosofie: 'L'admiration ['de verwondering' in het zestiende-eeuwse Frans] est fondement de toute philosophie.²³ De wegvallende zekerheden, legt Hans Blumenberg uit in zijn boek over de oorsprong van de moderniteit, verplichtten de mens om op zoek te gaan naar nieuwe antwoorden.²⁴ Montaigne nam aandachtig kennis van de nieuwe bevindingen van Copernicus. Neemt die theorie zijn angsten en vragen weg? Integendeel. Eenzaam in een universum dat hem overstijgt en dat hij niet begrijpt, is de moderne mens veroordeeld tot het nieuwsgierig zoeken naar zin en betekenis. Nieuwsgierigheid was en is geen gril of zondige bevestiging. Het is een noodzaak die voortspuit uit een existentiële, religieuze, wetenschappelijke en politieke onzekerheid.

De schedel die op het schilderij van Holbein zo centraal staat, de ijdelheid en zinloosheid van het menselijke bedrijf, lijkt de enige angstaanjagende zekerheid die overblijft.²⁵ Nadenken over die lugubere zekerheid, omgaan met de eigen onrust, met de nieuwsgierigheid die erop antwoordt maar ook nog meer onrust brengt, het eigen ik te bestuderen zonder erin te verdrinken, aanwezig zijn in de wereld zonder erin te verdwalen en zonder te vervreemden van de anderen, leven met onzekerheid zonder te vervallen in surrogaatzekerheden, dat leert ons Montaigne.

STOOFSCHOTEL VOOR EEN BEDREVEN LEZER

1 Zoals *De ambassadeurs* van Holbein een complex, vernuftig en fascinerend werk is, zo zijn de *Essais* een intrigerend maar ook moeilijk toegankelijk boek voor wie, voorbij de anekdotiek, op zoek wil naar de coherentie en betekenis van Montaignes werk. Om drie redenen: omdat Montaigne zijn boek niet voor ons geschreven heeft, maar voor zichzelf, voor zijn familie en bekenden; omdat Montaigne leefde in een ver vervlogen tijdperk en hij er vreemde denkbeelden op na hield; en omdat Montaignes erg persoonlijke schrijfstijl het lezen en begrijpen bemoeilijkt.

Montaigne schreef, dat zegt hij zelf, zijn *Essais* voor zijn vrienden en familie: 'Opdat ze, wanneer ze mij verloren hebben (wat spoedig het geval zal zijn), er enkele trekken van mijn karakter en opvattingen in kunnen terugvinden en door middel daarvan op een vollediger en sprekender manier de herinnering die ze aan me hebben, levend kunnen houden.' Het is een zelfportret, geeft hij nog mee: 'Ik wil dat men mij in mijn gewone doen ziet, eenvoudig en natuurlijk, zonder gezochtheid en gekunsteldheid, want ik beschrijf mezelf'. En als het even kon, als het sociaal aanvaardbaar was, dan had hij zich graag naakt aan ons getoond, even naakt als die indianen die Columbus net ontdekt had aan de andere kant van de oceaan. 'Ik ben zelf de enige stof van mijn boek.' En hij besluit het woord 'Aan de lezer' met een sneer: 'Er is dan ook geen reden waarom U aan zulk een ijdele en onbeduidende materie uw tijd zou verdoen.'

Het is misschien een retorisch kneepje om de aandacht van de lezer te vangen. Het is wellicht ook een manier van Montaigne om zijn eigen ambitie te minimaliseren. Hij behoorde tot de nieuwe adel. De oude adel, de heren wier voorouders nog deelgenomen hadden aan de kruistochten, keken neer op de literaire nieuwlichterij. Echte edellieden droegen, volgens hen, een degen,

ze zaten niet aan een schrijftafel. Het is, ten derde, niet onmogelijk dat Montaigne uit een oprechte bescheidenheid zich afvroeg wat een hem vreemde lezer kon hebben aan een zelfportret van een nobele onbekende die, uit angst voor het naderende einde, wat herinneringen, maar zelfs geen echte geheimen wilde neerschrijven voor zijn naasten. Wie het korte voorwoord dat Montaigne schreef bij zijn *Essais* wil interpreteren, heeft al gauw de keuze tussen drie mogelijke interpretaties. Montaigne vraagt zijn lezer nauwgezet te lezen, om een inspanning te leveren – hij wil een bijzondere, competente lezer, ‘un suffisant lecteur’²⁶ – en zijn werk te decoderen, zoals Holbein de kijker ook uitnodigt om elk detail te bekijken en te interpreteren.

2 In het eerste hoofdstuk, ‘Hetzelfde doel wordt op verschillende manieren bereikt’, somt Montaigne anekdotes op over agressieve, op wraak beluste krijgsheren die op het punt staan hun overwonnen tegenstanders genadeloos de kop in te slaan, en hen plots, het is haast onverklaarbaar, toch laten leven. Moet je om zo iemand milder te stemmen, om zijn clementie te verkrijgen, je nederig opstellen, vraagt Montaigne zich af. Of juist niet? Om de vraag te beantwoorden ging hij lezen, zocht hij verhalen uit de oudheid, uit de recente literatuur bijeen, en voegde hij aan die verzameling nog een recente anekdote toe. De slotsom is dat je met boekenwijsheid geen meter verder komt. Omdat er in die verhalen geen lijn te trekken valt: wat werkt bij de ene brutale krijgshere, heeft het omgekeerde effect bij de andere. Montaigne eindigt dit eerste essay, in de eerste editie, in twijfel: ‘De mens is werkelijk een verbazend ongrijpbaar, gevarieerd, en onbestendig wezen. Het is moeilijk zich een vast en onveranderlijk oordeel over hem te vormen.’

Er vallen uit het eerste hoofdstuk twee conclusies te trekken. Eén: je kunt niets met zekerheid over de mens beweren. Twee: van boeken lezen word je niet wijzer. Maar van wat dan wel? Waar vind je wel wijsheid en rust?